

חינוך לדמוקרטיה, ישראל 2015: תמונת מצב

גלי שפיגל - כהן*

רקע ומטרות

"פורום דב לאוטמן למדיניות בחינוך" שם לעצמו מטרה להעמיד את נושא החינוך לדמוקרטיה בראש סדר היום החינוכי והציבורי. הפורום מבקש לבחון האם מדינת ישראל עושה די כדי לחנך את צעיריה להיות אזרחים דמוקרטים? האם וכיצד החינוך לדמוקרטיה יכול להכשיר את אזרחי העתיד של מדינת ישראל? ומהו תפקידה של מערכת החינוך בהקשר זה? לשם כך ערכנו מחקר בקרב מנהלים של בתי ספר יסודיים, חטיבות ביניים ותיכונים, ובעקבותיו שרטטנו תמונת מצב של החינוך לדמוקרטיה בבתי הספר בחינוך הממלכתי, הממלכתי-דתי ובחינוך הממלכתי-ערבי.

מתודולוגיה

המחקר היה איכותני וכלל ראיונות עומק. בסך הכול רואיינו חמישים מנהלים של בתי ספר יסודיים, חטיבות ביניים ותיכונים בישראל מהחינוך הממלכתי, הממלכתי-דתי והממלכתי-ערבי כמפורט בטבלה 1.

טבלה 1: המנהלים שרואיינו לפי בתי ספר ומגזרים

מגזר	בתי ספר יסודיים	חטיבת ביניים	תיכון
החינוך הממלכתי	שמונה מנהלים מהפריפריה ומהמרכז	שישה מנהלים מהפריפריה ומהמרכז	שמונה מנהלים: מהפריפריה ומהמרכז. ארבעה מרשתות החינוך, אחד מהחינוך ההתיישבותי ושלושה מנהלים של תיכונים מקיפים.
החינוך הממלכתי-דתי	שישה מנהלים מהפריפריה והמרכז	ארבעה מנהלים מהפריפריה והמרכז	ארבעה מנהלים: מהפריפריה ומהמרכז. שני ראשי אולפנה לבנות, ראש ישיבה תיכונית ומנהל בית ספר תיכון מקיף דתי
החינוך הממלכתי-ערבי	שישה מנהלים מהפריפריה והמרכז מתוכם אחד מהמגזר הדרוזי	ארבעה מנהלים מהפריפריה ומהמרכז, מתוכם אחד מהמגזר הבדואי ואחד מהמגזר הדרוזי	ארבעה מנהלים מהפריפריה ומהמרכז. מתוכם מנהל בית ספר נוצרי ומנהל בית ספר בדואי.

הערה

דוח מחקר זה מבוסס על ראיונות עומק, ולכן המסקנות המוצגות כאן אינן בעלות תוקף סטטיסטי, אלא מלמדות על כיווני מחשבה ועל מגמות ומעלות השערות כלליות.

* גלי שפיגל כהן, ייעוץ ומחקרים חברתיים איכותניים

הקדמה

המחקר מציג תמונת מצב של החינוך לדמוקרטיה בבתי הספר בישראל. המפגש בנושא "החינוך לדמוקרטיה" עם אנשי חינוך מכל קצות הארץ נהפך למסע מרתק בין שביליה המפותלים של החברה הישראלית. העיסוק בדמוקרטיה, על מורכבותה ועל עצמתה, העלה בראיונות סוגיות מורכבות וטעונות ביותר ונגע בעצביה החשופים של החברה הישראלית. הוא חשף את הקונפליקטים, את הסתירות, את השסעים ואת המעמדות, ויותר מכול את הקוטביות, הבלתי אפשרית כמעט, שהחברה בישראל מתמודדת עמה.

ראיונות המחקר נערכו במשך חמישה חודשים, שבמהלכם התקיימו בישראל הבחירות לכנסת ה-20. זו הייתה מערכת בחירות קשה, סוערת, משסעת ורוויית יצרים, וכל אלו השתקפו בראיונות וחידדו את האקלים הדמוקרטי המורכב והקונפליקטואלי המאפיין את מדינת ישראל. אבל על רקע הקיטוב, הקונפליקטים, הפערים והסתירות שעלו בראיונות בלטה הסכמה אחת, משותפת, אחידה וחד-משמעית: הצורך ב"קול קורא לחינוך לדמוקרטיה בכל בתי הספר" וציפייה להתייחסות ברורה וכוללת של משרד החינוך לנושא זה.

עיקר הממצאים

1. החשיבות שבחינוך לדמוקרטיה

מהראיונות עולה כי רוב מנהלי בתי הספר מייחסים לחינוך לדמוקרטיה חשיבות רבה. עם זה ניכרו ביניהם הבדלים בהתייחסות הרגשית ובתפיסת המהות של המושג "דמוקרטיה" בכלל ובחינוך לדמוקרטיה בפרט: כצו השעה ובראש סדר העדיפויות מכאן, או כחינוך לשיטה שהיא בבחינת "הרע במיעוט" לניהול מדינה מתוקנת מכאן; כנושא מורכב וקשה לדיון בכיתה מכאן, או כערך עליון מכאן. כך או כך **כל מנהלי בתי הספר ציינו את החשיבות הגדולה שבחינוך לדמוקרטיה בבית הספר ורובם אף ציינו כי אינם מרוצים ממספר שעות הלימוד המוקצה לנושא בבית ספרם.**

בקרב מנהלים מהחינוך הממלכתי-ערבי הוזכר היבט ייחודי לחשיבות החינוך לדמוקרטיה בקרב מיעוט: **הצורך להכיר את המבנה השלטוני, החוקי, ואת זכויות המיעוטים במדינה ולהבין שידע זה הוא הכלי העיקרי במלחמה על זכויותיהם.** על התלמידים להכיר את החוקים ואת הרשויות כדי שידעו לדרוש את המגיע להם במסגרת החוק ויכירו את האמצעים העומדים לרשותם במשטר דמוקרטי. דוגמה לכך היא תפקידו של בית המשפט כרשות המסייעת להשבת זכויות או תיקון עוולות במקרה של אפליה.

2. הקשיים הכרוכים בחינוך לדמוקרטיה

מניתוח החסמים המונעים מצוות בית הספר לעסוק בדמוקרטיה עולים שני גורמים עיקריים: קשיים שמקורם במורכבות המושג, וקשיים שמקורם במערכת החינוך.

קשיים שמקורם במורכבות המושג דמוקרטיה

א. התנגשות בין ערכים

בשביל מנהלי בתי הספר המושג "דמוקרטיה" מעלה נושאים שמושפעים מהיבטים דתיים, לאומיים וחברתיים וכן מזהותם האישית, מאמונותיהם ומהשתייכותם המגזרית. העיסוק בדמוקרטיה כולל התמודדות עם קונפליקטים, עם דילמות ועם סתירות, ואלה עלולות להביא לידי התנגשות בין ערכיהם ואמונותיהם. קושי זה בלט בעיקר בקרב מנהלים מהמגזר הממלכתי-דתי והממלכתי-ערבי.

ב. בין כותלי הכיתה הדמוקרטיה היא נושא "נפיץ"

ל"דמוקרטיה" ביטויים רבים בחיי היום-יום בחברה הישראלית. היא מציפה סתירות, מאמתת התנגשויות בין ערכים, מחדדת הבדלים ומעלה על פני השטח את הקונפליקטים הפוליטיים, החברתיים, התרבותיים והלאומיים שהחברה הישראלית מתמודדת עמם. נראה כי המורים חוששים עד מאוד מכניסתן של סוגיות נפיצות אלה לשיח החינוכי בכיתה, ולכן נמנעים מלהעלות דיון משמעותי בנושא.

תראי את תקופת הבחירות. מאחר שמפלס החרדה של מורים כל כך גבוה, מחוסר הידיעה מה מותר או אסור להגיד הייתה תופעה של הימנעות. אם לא אדבר, אז לא אפול בלשוני. זאת שערוריה! [...] ראה האירוע של אדם ורטה בטבעון, שלא דובר נכון, לא היה עיסוק של המשרד. במה שגה? לא שגה? האם שגה? לא היה ברור, וכל מה שזה עשה - מסע הפחדה: בואו נשתוק, ולא ניפול בשום בור. פוחדים מכולם - מהורים, מהתלמידים, מהרשות המקומית. במקום שנדע איך להתמודד עם המוקשים, עושים מסלול עוקף מוקשים ואז נשאר כלום (מנהל חטיבת ביניים בחינוך הממלכתי).

החשש מלהיכנס לאזורים מסוכנים בולט בעיקר בקרב מנהלים מהמגזר הערבי, שנמנעים מעסוק בדמוקרטיה בשל חשש מתגובות התלמידים: מצד אחד הם חשים מבוכה אל מול שאלותיהם הקשות של התלמידים על אפליה וחוסר שוויון, שאלות שאין להם תשובה להן; ומן הצד האחר הם חוששים שעיסוק בנושא ילבה את התסכול בקרב התלמידים ויגרור ביטויי זעם.

קורים מקרים שאני אוסף מחנכים, ומורה מעלה דילמה: בשעת חינוך תלמידים אומרים הלוואי ויפלו טילים על המדינה. מסבירים למורה איך הוא אמור להתנהג. המורים מפחדים להגיד ככה או ככה, שיצטוו אותם והם יאבדו את העבודה שלהם, או שיגידו משהו שיגיע לממונים (מנהל תיכון בחינוך הממלכתי-ערבי).

ג. שפת הדמוקרטיה: "שמאלנית מדוברת"

בחינוך הממלכתי-דתי ניכר קושי גדול להשתמש במילה "דמוקרטיה" ולדבר בשפה הדמוקרטית. רוב מרואייניי המחקר ממגזר זה ציינו כי דמוקרטיה מתקשרת באופן אסוציאטיבי לשמאל ולחילוניות ונתפסת כמי מזוהה עם "המחנה האחר" ושייכת לו. מרואיינים רבים ציינו כי הם חשים שהשמאל ניכס לעצמו את הדמוקרטיה ומשתמש בה כדי לקדם את האג'נדות החילוניות, הליברליות, האנטי-דתיות שלו:

לצערי הרב לדמוקרטיה יש ניחוח שמאלני חילוני. זאת בעיה. אני מרגיש את זה מאוד בחדר המורים. שימוש במונחים של דמוקרטיה מעורר התנגדות מובנית אצל חלק גדול מהציבור שלנו. לא משנה מה נכון. התחושה היא שהשמאל השתלט על השיח הדמוקרטי, ולהשתמש במונחים מתוך השפה הזאת זה לא משיג מטרת חינוכיות שאנחנו מעוניינים להשיג (מנהל בחטיבת ביניים בחינוך הממלכתי-דתי).

מרואיינים רבים ציינו את ההתנשאות של "המחנכים לדמוקרטיה", המנסים להטיף לחינוך לערכיהם, בזמן שבחינוך הממלכתי-דתי מחנכים לערכים אלו, הנתפסים כערכים יהודיים, ללא מטריית הדמוקרטיה:

יש הרגשה שהם באים ללמד אותי ערכים. לא רוצה שיחנכו אותי. אני מגובש ואני יודע מה טוב לי. לא לעשות אותי יותר מתוקן. אין לי רגשי נחיתות, ואני דמוקרטי, מוסרי וערכי יותר מאחרים. תעזור לי לחנך לערכים שאנחנו ואתם מאמינים. אני מרגיש שכל אלה שאומרים לחנך לדמוקרטיה הם כמו פטרונים. אומרים: נחנך את המערכת, את האנשים, נעשה אותם דמוקרטים יותר. אנחנו במקום טוב באמצע. לא צריך לחנך אותנו. ממש לא (מנהל בית ספר יסודי בחינוך הממלכתי-דתי).

בשל תחושות אלה בבתי ספר דתיים רבים נמנעים מלחנך לערכים תחת מטריית הדמוקרטיה ולדבר בשפה הדמוקרטית, ונשארים עם המובן האוניברסלי של הערכים כמו שאלה משתקפים גם בערכי היהדות.

ד. יכולת החברה להכיל ערכים וחינוך לדמוקרטיה

מגזרים שונים מאופיינים בקשיים ייחודיים: כך למשל במגזר הערבי יש פער בין ההתנהלות הדמוקרטית של בית הספר - המעודדת שיח, דיאלוג וסובלנות - ובין החברה המסורתית והפטריארכלית, המפרשת את תרבות השיח והדיאלוג כחולשת הסמכות. בחינוך הממלכתי ובמידה ניכרת בחינוך הממלכתי-דתי ניכר קושי לעסוק בחינוך נגד גזענות כלפי ערבים. כך, על רקע אקלים של שנאה וגילויים רבים של גזענות העיסוק בתכנים ובערכים שקשורים לסובלנות ולזכויות מיעוטים נעשה קשה אף יותר. קושי זה מתעצם בעיקר בעתות של מלחמה וסכסוכים ביטחוניים.

קשיים שמקורם במערכת החינוך

א. היעדר אמירה ברורה ומחייבת של משרד החינוך

"אם יש הנחיה לחינוך לדמוקרטיה במשרד החינוך, זה בגדר סוד" (מנהל בית ספר יסודי בחינוך הממלכתי). בכל ראיונות המחקר עובר כחוט השני הצורך הממשי של בתי הספר בהתייחסות של משרד החינוך לנושא החינוך לדמוקרטיה. אף שבהנחיות ובתכניות של המשרד, תפקיד בית הספר מוגדר "כתורם לעיצוב זהותם הערכית והתרבותית של התלמידים ולהכשרתם להיות אזרחים בחברה דמוקרטית", כל משתתפי המחקר ציינו כי בשטח אין מורגשת כל התייחסות או הנחיה של משרד החינוך לחנך לדמוקרטיה:

לא בכנסי מנהלים, לא בהשתלמויות מנהלים בחינוך הממלכתי-דתי, ואני נמצא במיליון כנסים, לא זוכר שדובר על דמוקרטיה. (מנהל בית ספר יסודי בחינוך הממלכתי-דתי).

החינוך לדמוקרטיה במרתף. זה תפוח אדמה לוחט. במשרד החינוך חוששים איך יתרגמו את זה, איך בתי ספר לא ייקחו צעד רחוק מדי. (מנהל חטיבת ביניים בחינוך הממלכתי)

המשרד יודע היטב להכניס תכנים. היה פעם שר שרצה להעלות את רמת המתמטיקה, ודרך המנכ"ל הוריד הוראה והפכו את המערכת על פיה שההישגים יעלו. לפני שנתיים היה שר חינוך שדיבר מה זה למידה משמעותית. המשרד יודע למצוא תקציבים לדבר הזה. אני מצפה שזה מה שיעשו. בזמנו היתה מחלקה במשרד של המחלקה של מטה קרמניצר. לדעתי היא נסגרה. לא קיימת היום. (מנהל בית ספר יסודי בחינוך הממלכתי –דתי)

ב. גורמים נוספים שמקשים על שילוב ה"חינוך לדמוקרטיה" בבתי הספר

עומס של תכניות חובה שבתי הספר נמדדים ומבוקרים עליהן; היעדר הכשרות מיוחדות והשתלמויות בנושא; מחסור בשעות הוראה ובתקציב; היעדר תכניות חדשות ואטרקטיביות לחינוך לדמוקרטיה; שחיקה גדולה בעקבות התחלופה התדירה של שרי החינוך והדגשים שהם מביאים עמם, וחוסר היכולת ליצור תהליכים מתמשכים שמאפשרים הטמעה במערכת.

מנהלי בתי הספר העלו כמה צרכים הכרחיים לחינוך לדמוקרטיה שמשרד החינוך אינו מספק:

- הנחיה ברורה לעסוק בחינוך לדמוקרטיה.
- הגדרת "גבולות השיח על דמוקרטיה" בכיתות: בהיעדר כללי "עשה" ו"אל תעשה" מורים רבים חוששים מלהיכנס לסוגיית הדמוקרטיה בשל הפחד מזליגת הדיון לפוליטיקה ולקונפליקטים אחרים.
- הנחיה, כלים ותכניות: העיסוק בדמוקרטיה דורש הוראה מסוג אחר שכוללת מיומנויות כגון הנחיה, ניהול קונפליקטים ועיסוק באקטואליה.
- מתן גיבוי למנהלים לעסוק בנושאים רגישים בבתי הספר.
- שינוי סדרי העדיפויות: בית הספר נתון בעומס גדול של נושאים ותכניות חובה, כך שכיום הנושא נדחק לתחתית סדר היום החינוכי.
- בקרה ופיתוח של כלי מדידה והערכה של החינוך לדמוקרטיה בבתי הספר: תהליכים כאלה יביאו לידי הגברת העיסוק בנושא ולהעמדתו במקום גבוה על סולם העדיפויות החינוכי.

3. הלכה למעשה: מה קורה בבתי הספר?

העיסוק בדמוקרטיה, בין שהוא נעשה במוצהר, ובין שהוא נעשה דרך דיון בערכים ללא חיבור ברור לנושא, נעשה בבית הספר בכמה מישורים.

תכניות הליבה

בנושא הדמוקרטיה עוסקים במקצועות הליבה:

בבית הספר היסודיים – במידה מועטה בשיעור מולדת בכיתה ד'.

בחטיבות הביניים - בשיעורי אזרחות מכיתה ט' ולעיתים גם בלימודי ההיסטוריה.

בבתי הספר התיכוניים - במסגרת הלימודים לבחינת הבגרות באזרחות. הנושאים הם בעיקר המשטר הדמוקרטי בישראל ובעולם, מבנה המשטר בישראל וסוגיות אחרות שקשורות לדמוקרטיה. נוסף על המבחן החיצוני התלמידים נדרשים לכתוב נייר עמדה ביחס למושג או לסוגיה שנדונה בלימודי האזרחות. בדמוקרטיה עוסקים גם במסגרת לימודי ההיסטוריה, בעיקר בסוגיות שנוגעות בהיבטים של הדמוקרטיה בישראל ובסוגי משטרים. **תלמידים שלומדים לבחינות הבגרות עוסקים אפוא בדמוקרטיה יותר מאחרים.**

מסגרות החינוך הערכי ופעילויות נוספות

ערכים שקשורים לדמוקרטיה נלמדים במגוון מסגרות של החינוך הערכי, בין השאר שיעורי מחנך, כישורי חיים, מפתח הלב ובמסגרת העיסוק באקטואליה. עם זאת מהמחקר עולה כי במקרים רבים הערכים נדונים מתוך תפיסה של חינוך לערכים, למידות טובות ולהתנהגות בחברה מתוקנת, ללא העיבוד והחיבור להיבט הדמוקרטי שלהם.

בבתי הספר היסודיים עוסקים במעגל הקרוב לתלמיד: חצר בית הספר, המשפחה, חברת הילדים, ולא במעגלים מרוחקים מהם. ערכים שקשורים לדמוקרטיה נידונים אפוא לרוב באמצעות עיסוק בנושאים כמו "האחר הוא אני" - במסגרת מפתח הלב או כישורי חיים - וללא התייחסות להקשר הדמוקרטי. התמקדות בהיבט האוניברסלי, האנושי, של הערכים משאירה את הדיון באזור בטוח, לא נפיץ, ואילו הכנסת סוגיית הדמוקרטיה לשיח עלולה להכניס היבטים מאיימים יותר - פוליטיים, חברתיים, לאומיים וכו'.

גם שיעורי האקטואליה, המזמנים דיון בהיבטים של הדמוקרטיה, אינם מתקיימים באופן מובנה, קבוע ומעמיק בבתי הספר היסודיים ובאחדות מחטיבות הביניים, וכשהם מתקיימים, האקטואליה כמעט שאינה מקושרת להיבטים של הדמוקרטיה.

בבתי הספר התיכוניים נראה כי קיים מרחב גדול יותר לנהל שיח ולהתמודד עם המורכבות ועם הקשיים הרבים שהעיסוק בדמוקרטיה מזמן. באחדים מבתי הספר התיכוניים מקיימים שיח מהותי על הדמוקרטיה ועוסקים בסוגיות מורכבות, בדילמות ובקונפליקטים באמצעות פאנלים, ימי עיון, סיורים והרצאות. שיח שקשור לדמוקרטיה מתקיים גם בהתכנסויות, במפגשי בוקר, בשיחות עם הרב על פרשת השבוע ובשיחות לא פורמליות. מהמחקר עולה כי ההיקף ועומק של החינוך לדמוקרטיה תלויים במידה רבה במחויבותם של מנהל בית הספר והצוות החינוכי לנושא ובתפיסת עולמם בנוגע למיקום החינוך לדמוקרטיה בסדר היום החינוכי העמוס.

ערוצי מעורבות תלמידים בקביעת תכנים בבית הספר

ברוב בתי הספר יש מועצת התלמידים, הנבחרת בבחירות דמוקרטיות.

בבתי הספר היסודיים מושם דגש, טרם הבחירות, על מהות הבחירות הדמוקרטיות.

נציגי התלמידים הם גורם מחבר בין התלמידים להנהלת בית הספר וגם מעורבים בקביעת תכנים במישור החברתי והתרבותי. מעורבות התלמידים מתרחבת בחטיבות הגבוהות.

בבתי הספר התיכוניים ניכרה מעורבות של התלמידים בהכנסת תכנים ופעילויות נוספות. תלמידי התיכון מבקשים לעתים להכניס נושאים פוליטיים לתוך חצר בית הספר, וברוב המקרים בית הספר מאפשר זאת מתוך תפיסה חינוכית של מעורבות ותפיסה דמוקרטית של חופש הביטוי (החתמת עצמות, פעילויות מחאה, השתתפות בהפגנות, מפגני הזדהות).

באולפנה יש שיח משותף, שיחה של הרב - שיחות כיתתיות שתלמידות מעלות על פי הצורך נושאים שהן בוחרות. לפני שנה הייתה יוזמה לעשות

מחאה לעניין שחרור פולארד. גיבשו צוות של ארבע בנות שהיו אחראיות, ועבדו כמו מועצה. עכשיו, לטובת ההפגנה של הימין בשבוע שעבר, היה דיון. שלוש בנות הובילו את העניין, יזמו, הזמינו אוטובוסים. כשהצוות מוצאים לנכון שזה חשוב, נותנים את הבמה והם פועלים (מנהל בית ספר בחינוך הממלכתי-דתי).

מנהלים מהחינוך הממלכתי-ערבי מייחסים חשיבות רבה למתן האפשרות לתלמידים להביע כעס ומחאה ולהוציא קיטור בבית הספר. לתפיסתם, ביטוי המחאה בבית הספר מאפשר פירוק של הזעם באופן מעודן ותיעול הרגשות הקשים לכיוונים חינוכיים וערכיים, ומונע פורקן של הזעם והתסכול ברחוב באופן שעלול להתלקח לכדי אלימות והסלמה:

באוקטובר שנה שעברה, 2013, ביום הזיכרון למאורעות אוקטובר, מועצת תלמידים הציעה פעילות על המאורעות. באו עם תכנית. נתתי הנחיות ברורות: מבחינתי מאושר, רק בלי הסתה. הנחיתי לא לעבור על העקרונות, ותלמידים יעבירו פעילות בפיקוח מורה. נתתי מנדט למורה [...] מבחינתי זאת הייתה המטרה. שתלמידים יתבטאו כאן במסגרת בית הספר, המסגרת שאחראית ומחנכת, ולא יצאו ברחוב, ולא יזרקו גרגר. אכן. (מנהל תינוך בחינוך הממלכתי-ערבי)

מפגשים רב-תרבותיים

למרות החשיבות הרבה שהמנהלים מייחסים לקיום מפגשים רב-תרבותיים, מהמחקר ניכר קושי גדול לקיימם. פעילות של מפגשים נתפסת כמורכבת, קשה לארגון, ובעיקר קשה להכלה, בעיקר כשמדובר במפגשים בין תלמידים יהודים לערבים.

נראה כי קיים "מדרג סמוי של מורכבות מפגשים": מפגשים בין דתיים לחילוניים נתפסים כקלים ולא מאיימים. לאחר מכן במדרג מפגשים עם דרוזים, אחריהם המפגשים עם בדואים, ובסוף שרשרת המורכבות מצויים המפגשים בין בתי ספר יהודיים לבתי ספר מן המגזר הערבי שבהם לומדים ילדים מוסלמים.

בבתי הספר היסודיים ובחטיבות הביניים כמעט ולא מתקיימים מפגשים בין תלמידים יהודים לתלמידים ערבים. בתיכונים ניכרת עלייה מסוימת, בין השאר בזכות מעורבותן של רשתות החינוך, שיזמות ולעתים מממנות את המפגשים.

בחינוך הממלכתי-דתי ניכר קושי גדול ובמקרים רבים התנגדות רבה במיוחד למפגשים עם תלמידים ערבים. תיכונים מן הזרם הזה שמקיימים מפגשים עם תלמידים ערבים הגדירו עצמם כמוסדות חינוכיים הידועים במגזר כפלורליסטיים וליברליים במיוחד, והם בבחינת "היוצא מן הכלל המעיד על הכלל".

בחינוך הממלכתי-ערבי ניכר כי מתקיימים מפגשים עם תלמידים יהודים בהיקף גדול יותר. רוב המנהלים ציינו כי נתקלו לא פעם בקושי למצוא בתי ספר יהודיים שיסכימו להיפגש.

התמודדות עם גילויי גזענות

בבתי הספר הגזענות מתבטאת בכמה היבטים ורמות: בתוך בית הספר קיימת גזענות בין עדתית, בעיקר כלפי תלמידים אתיופים; ומחוץ לבית הספר קיימת גזענות כלפי מיעוטים, בעיקר ערבים. התגובה לגילויי גזענות היא בשני מישורים: המישור הערכי חינוכי - שיחה אישית/ כיתתית/ שכבתית שמטרתה להכיל את המקום הרגשי שהתלמידים נמצאים בו ומשם לנסות לחנך ולהנחיל ערכים של סובלנות; והמישור המשמעותי - זימון ההורים לשיחה ובהתאם לחומרת הגזענות גם השעיה מבית הספר - זמנית או לצמיתות.

מנהלים מהחינוך הממלכתי-דתי (בעיקר בחטיבת הביניים ובחטיבה העליונה) ציינו את גילויי הגזענות הרבים שהם נתקלים בהם בבית הספר ואת הקושי הגדול בטיפול בהם. לא פעם הגזענות מושפעת מחיכוך אלים עם ערבים וממצב ביטחוני מורכב, שמחזק סטראוטיפים ומעורר תחושות של שנאה ונקמה. אקלים מורכב זה הופך את החינוך נגד גזענות כלפי ערבים, במסגרת בית הספר, לקשה במיוחד. מדברי רוב המנהלים ממגזר זה עולה כי המסר העולה מבית הספר הוא שלילה של ביטויי הגזענות, והתגובה העיקרית היא שיח חינוכי שמטרתו כאמור להכיל ומשם להנחיל ערכים של סובלנות.

מנהלים מהחינוך הממלכתי-ערבי ציינו כי הם נדרשים להתמודד עם הגזענות משני כיוונים:

- גזענות הולכת ומתרחבת כלפי ערבים בחברה הישראלית, שהתלמידים נחשפים אליה באמצעי התקשורת, ברחוב ובכנסת, ושיאה באמירה שאמר ראש הממשלה ביום הבחירות.
  - גילויי גזענות של תלמידים כלפי היהודים ובעיקר אמירות קשות ביחס למדינה.
- המנהלים ציינו כי הם קרועים בין הצורך והחשיבות שהם רואים במתן האפשרות לתלמידים לבטא את תסכולם, ובין הצורך למתן, להרגיע את האווירה ולתת לתלמידים מענה של תקווה ואופטימיות. נראה שבדרך כלל בתי הספר משתדלים שלא לנקוט עמדה חד-צדדית ומנסים למתן, לעודד הידברות וסובלנות ולהתנגד לאלימות.

ציון יום הזיכרון ליצחק רבין

בהקשר זה ניכרו הבדלים בין המגזרים:

בחינוך הממלכתי ניכרה חשיבות גדולה לקיים את יום הזיכרון. ברוב בתי הספר מקיימים טקס לזכרו של רבין ובמהלכו של היום (ולעתים גם בימים שלפניו) עוסקים בשיחות עם המחנכים, במעגלי שיח ובמרכזי למידה בתכנים שקשורים בדמוקרטיה: חופש הביטוי ומגבלות חופש הביטוי, הסתה, סובלנות, חינוך נגד אלימות, דרכי מחאה לגיטימיות וגם עיסוק ברבין האדם והמנהיג.

בחינוך הממלכתי-דתי עומק והיקף העיסוק ביום הזיכרון משתנה בין בתי הספר. בתי ספר רבים אינם מקיימים טקס זיכרון, ובהשוואה לחינוך הממלכתי השיח מינורי ומצומצם יותר. בקרב רוב המנהלים ממגזר זה בלטה מורכבות רגשית ויחס דו-ערכי כלפי ציון יום הזיכרון. מצד אחד ניכרה הכרה רבה בחשיבות שבחינוך נגד שפיכות דמים בכלל ורצח מנהיג במדינה בפרט וכן חינוך נגד אלימות ובעד סובלנות; מן הצד האחר ניכר שקיים קושי להזכיר את יום הזיכרון ולציין ברמה הערכית, הטקסית והחינוכית. ביטוי לקושי עולה מדבריהם של מנהלים בחינוך הממלכתי-הדתי:

תאריך משמעותי במערכת החינוך י"א בחשון, 4 בנובמבר. בחינוך הדתי לא הזכירו אף פעם שהיום הזה הוא יום פטירת רחל אימנו, לא אני ולא חבריי. מאז יום רבין "ניזכרו" במערכת הדתית שזה יום פטירת רחל אימנו, אז מזכירים את היום הזה, בקישור לרחל אימנו, מתוך תפיסת עולם לא דמוקרטית, ובעצם הדברים הללו מאוד משמעותיים. אני אומר שזאת הדרך להתחמק מהחובה לחינוך לדמוקרטיה, שיש דעות אחרות, שיש אנשים אחרים. זאת התחמקות ממשימה חשובה שמוטלת על כולנו: הקפדנות לשמור על יום רבין. זה לא הדאגה לזכרו של רבין, אלא לצביון והערכים הנצחיים שצריך להתחנך לאורם (מנהל בית ספר יסודי בחינוך הממלכתי-דתי).

רחל אימנו זכתה שרבין נרצח ביום פטירתה. כולם נזכרו לציין את יום פטירתה. זה נובע מהרגשה של חוסר איזון, האשמה, הטראומה של השתלטות על השיח. כשאנחנו מדברים על הדבר הזה [הדמוקרטיה], אז מדברים על זה בשפה לא רלוונטית עבורנו. אני מתעקש כל שנה לציין את יום רצח רבין. התייחסות להיבט הרצח, שפיכות הדמים, שיגאל אמיר עשה פשע כנגד כולנו, הכלי הכי לא דמוקרטי שאפשר להשתמש בו. כל שנה אני מדבר על משהו אחר. (מנהל תיכון בחינוך הממלכתי-דתי)

נראה שהקושי הכרוך בציון יום הזיכרון לרבין מקורו בתחושתם של המנהלים שהציבור שלהם מואשם ברצח, בדו-ערכיות שהם חשים כלפי רבין ומורשתו, ובעיקר בתחושה שהשיח הדמוקרטי וערכי הדמוקרטיה הופקעו מהם ונעשו נחלתו של השמאל החילוני. כשבכל זאת מציינים את יום הזיכרון, התכנים הם: רבין האיש, רצח גדליה, סוגיות של תורה ומדינה, חופש הביטוי, איסור שפיכות דמים, סובלנות ומניעת אלימות.

בחינוך הממלכתי-ערבי אין מתקיים טקס זיכרון, וברוב בתי הספר העיסוק מצומצם ומינורי. עם זה כאשר דנים בנושא, התכנים העולים הם: רבין האיש, חופש הביטוי, הסתה והחתיירה לשלום.

4. **חינוך אופטימלי לדמוקרטיה: נקודת מבטם של מנהלי בתי הספר**

חוב המנהלים ציינו כי כדי להטמיע ערכים של דמוקרטיה ולקדם תפיסות והתנהגויות דמוקרטיות, יש להתייחס לחינוך לדמוקרטיה בהתאם לעקרונות האלה:

- הכנסת לימודי הדמוקרטיה **כתכנית מחייבת** של משרד החינוך.
- בניית תכנית לחינוך לדמוקרטיה לא כתחום דעת אחד, אלא **כנושא חוצה דיסציפלינות**, שנלמד ומעובד שוב ושוב במקצועות השונים.
- שילוב היבטים של חינוך לדמוקרטיה גם **בתכנית החינוך לערכים**.
- הדגשת **היבטים דמוקרטיים בבית הספר כארגון** והדגשתם בהקשר הדמוקרטי: "לא ללמד על", "לעשות את" (מועצת תלמידים, עידוד דיאלוג פתוח, מתן אפשרות בחירה של תכנים - חוגים במערכת).
- חינוך סביב דילמות וקונפליקטים: יצירת מעורבות רגשית להפנמת הערכים (מעגלי שיח, דיונים לא פורמליים, שולחנות עגולים).
- יצירת תהליך הכשרה של חדר המורים וליווי צמוד וממושך.
- פיקוח ומדידה: פיתוח כלי הערכה למדידת החינוך לדמוקרטיה בדרכים ייחודיות לעידוד התכנית.